

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-19-31>

УДК 37.015.31:172:373.8:353.1

ORCID ID 0000-0002-4633-2225

Наталя Богомолова,

аспірантка,

Інститут проблем виховання НАПН України,

м. Київ

СТАН СФОРМОВАНOSTІ РИС ГРОМАДЯНСЬКОСТІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ В УМОВАХ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО РЕГІОНУ: АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. Статтю присвячено проблемі формування рис громадянськості старшокласників в умовах полікультурного регіону.

Метою статті є визначення стану сформованості рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону на підставі здійснення аналізу даних, отриманих в результаті емпіричного дослідження, що стане основою для підготовки методичних порад педагогам для здійснення ефективної виховної роботи по згуртуванню навколо ідеї розбудови української державності.

У процесі дослідження використано методи: анкетування, аналіз анкет та опитувальників; спостереження за старшокласниками під час їхньої участі у різноманітних заходах, експертна оцінка сформованості рис громадянськості у старшокласників педагогами, аналіз незалежних оцінок вчителів, бесіди із старшокласниками та вчителями.

За допомогою критеріїв: пізнавального, комунікативного, перетворювального, оцінювального, системних компонентів діяльності та діагностувальних методів визначено рівні сформованості рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону: високий, середній, початковий.

Порівняння отриманих результатів з науковими доробками, які торкаються певних аспектів сформованості рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону, виявило, що презентоване дослідження підтверджує та розширює результати наукових розвідок, зазначених у статті.

У висновках наголошується, що у процесі формування рис громадянськості у старшокласників в полікультурному середовищі провідного значення набуває регіональний компонент, в умовах якого і відбувається процес їх становлення як свідомих громадян. Громадянське виховання в освітніх закладах має бути переглянуто за змістом з урахуванням компоненту полікультурності, враховуючи сучасні виклики та світові тенденції; в освітньому процесі навчальних закладів особливості соціо-культурного середовища мають бути враховані.

Необхідно посилити підготовку педагогічних працівників у напрямі формування в учнів критичного мислення, поваги до людської гідності, усвідомлення існування полікультурності в Україні, шанування представників різних національностей та культурних традицій.

Практичне значення статті полягає в тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації виховної роботи закладів загальної освіти та при підвищенні кваліфікації педагогічних працівників.

Ключові слова: критерії, методика, показники, рівні сформованості рис громадянськості, системні компоненти діяльності, старшокласники.

Natalya Bogomolova,

PhD student,

Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,

Kyiv,

THE STATE OF FORMATION OF CIVIC PERSONALITY TRAITS AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS IN A MULTICULTURAL REGION: ANALYSIS OF RESEARCH RESULTS

Abstract. *The article is devoted to the problem of formation of civilization features of high school students in a multicultural region.*

The purpose of the article is to determine the state of formation of civic-mindedness among high school students in a multicultural region, which is based on the results of an empirical study. This analysis will be the basis for the preparation of guidelines for teachers to conduct effective educational work to rally around the idea of the development of Ukrainian statehood.

In the process of research, the following methods were used: questioning, analysis of questionnaires and questionnaires; observation of high school students during their participation in various events, expert assessment of teachers, analysis of independent assessments of teachers, conversations with high school students and teachers.

Based on such criteria as cognitive, communicative, transformative, evaluative system components of the activity and diagnostic methods, the levels of formation of civility features (high; middle, initial) among senior pupils in a multicultural region have been determined.

Comparison of the obtained results with scientific developments that relate to certain aspects of the formation of civic-mindedness among high school students in a multicultural region has revealed that the presented study confirms and expands the results of the scientific research indicated in the article.

The conclusions indicate that the regional component plays a leading role in the process of formation of civic-mindedness among high school students in a multicultural environment. Civic education in educational institutions should be revised in content, taking into account the multicultural component. Moreover, the educational process of educational institutions should base on the peculiarities of the socio-cultural environment.

It is necessary to strengthen the training of teachers in the formation of students' critical thinking, respect for human dignity, awareness of the existence of multiculturalism in Ukraine, respect for representatives of different nationalities and cultural traditions.

The article has a practical significance due to the fact that its materials can be used in organizing the educational work of general education institutions as well as for teachers' professional development.

Key words: *criteria, methodology, indicators, levels of formation of civic personality traits, system components of activity, high school students.*

Вступ. У сучасних ситуаціях викликів та загроз, кардинальних змін у політиці, економіці та соціальній сфері на освіту покладається важливе завдання виховання національно ідентифікованої особистості, національно свідомої молоді, патріотично налаштованої до свого народу і держави.

Міжкультурна комунікація сьогодні є однією з рушійних засад сучасної цивілізації, оскільки саме орієнтація молоді на зближення з представниками інших культур є передумовою формування відкритої суспільної системи демократичного зразка.

Становлення демократичних засад і та розвиток громадянського суспільства потребують адекватних змін виховної роботи в школі, яка має сприяти формуванню громадянської позиції особистості. Водночас, слід зауважити, що стан виховної роботи у середній школі, зокрема щодо формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону, засвідчує її відставання від запитів сучасного суспільства.

Про необхідність формування у старшокласників громадянських якостей в умовах багатокультурного українського суспільства йдеться у Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді (Концепція, 2015), в Указі Президента Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 рр. (Про стратегію, 2015), у Програмі українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді (Бех & Чорна, 2014).

Питання важливості формування громадянськості старшокласників в умовах полікультурного регіону піднімаються в працях українських науковців - Беха (2015), Вербицької (2010), Кендзьора (2017), Мілютіної (2011), Рудь (2002) та інших.

Вербицька (2010) доводить, що сучасна учнівська молодь недостатньо толерантно сприймає соціальні і культурні відмінності (с.15).

Дослідивши формування громадянських якостей старшокласників в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи в умовах полікультурного регіону Рудь (2002) визначає, що залишаються відкритими й мало дослідженими ті аспекти проблеми формування громадянських якостей особистості, що пов'язані з розробкою змісту громадянського виховання у полікультурному суспільстві.

Кендзьор (2017) звертає увагу на те, що в українській педагогічній науці наукові дискусії щодо громадянської місії у залученні представників різних культурних спільнот до розбудови українського громадянського суспільства є недостатньо активними (с.138).

Посилаючись на думку європейських учених, Мілютіна (2011) наголошує, що полікультурна освіта охоплює теми «соціального включення та участі» і «навчання жити разом», а їх опанування є важливою передумовою розв'язання проблем у полікультурному суспільстві демократичним шляхом. Саме освітнім закладам належить роль «міжкультурного посередника» у налагодженні конструктивних стосунків між представниками різних культур, у створенні «демократії довіри» нового суспільства. Обов'язки освітніх інституцій полягають у тому, щоб допомагати людям усвідомити, що в полікультурному суспільстві співіснують різні точки зору (погляди, думки); рахуватись з фактами співіснування різних культурних явищ; підготувати громадську думку до сприйняття нової форми громадянства в країні і до усвідомлення того, що різноманітні цінності є підґрунтям плідного і тривалого міжкультурного діалогу (с.39).

Отже, проблема формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону є актуальною як в теоретичному, так і практичному плані та потребує діагностики їх реального стану, що надасть можливості розроблення методичних рекомендацій для педагогів з метою організації виховної роботи з учнями старшої школи.

Мета та завдання. Метою статті є визначення стану сформованості рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону на підставі здійснення аналізу даних, отриманих в результаті емпіричного дослідження, що стане основою для підготовки методичних порад педагогам для здійснення ефективної виховної роботи по згуртуванню навколо ідеї розбудови української державності.

Методи дослідження. У теоретичному дослідженні процесу формування рис громадянськості методологічним засобом аналізу предмету нашого дослідження став системний аналіз за допомогою системних компонентів діяльності (СКД) (Каган, 1974). Ми (Богомолва, 2016) визначили системні компоненти діяльності у співвідношення суб'єкта і об'єкта, які відповідають певній діяльності: $C \rightarrow O$ - перетворювальна, $C \leftrightarrow C$ - комунікативна, $O \leftrightarrow O$ - пізнавальна, $C \leftarrow O$ - оцінювальна (с.18).

Методологічною основою для розбудови системи конкретизованих критеріїв стали системні компоненти діяльності (СКД): *пізнавальний, комунікативний, перетворювальний, оцінювальний*, що дало можливість виділення відповідних показників до визначених критеріїв: розуміння (*пізнавальний* СКД), усвідомлення себе (*комунікативний* СКД); здатність (*перетворювальний* СКД), почуття (*оцінювальний* СКД) та перелік рис громадянськості: *патріотичність, толерантність, активність, критичність*.

Для вивчення ставлення старшокласників до держави та її символів, усвідомлення свого майбутнього та розвитку України розроблені додаткові та використані адаптовані опитувальники соціологічних досліджень.

Визначені методи були спрямовані на з'ясування рівня сформованості рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону за критеріями: *пізнавальний* СКД (розуміння власної громадянської, національної, етнічної та культурної ідентичностей; значення національної пам'яті, особливості її розвитку та впливу на суспільно-політичні процеси; принципів рівності та недискримінації, соціальної справедливості; законних способів здійснення активності; процесів, що відбуваються в громаді та державі, висловлювань та дій політиків, матеріалів ЗМІ); *комунікативний* СКД (усвідомлення себе приналежним до України (мешканцем країни та певної території, громадянином держави); неповторної індивідуальності кожної людини; себе в якості активного громадянина; уміння ефективно спілкуватись з іншими людьми у розв'язанні різноманітних проблем; необхідність мати критичний погляд на суспільство, державу, політиків, продукцію ЗМІ); *перетворювальний* СКД (здатність плекати національні традиції та духовні цінності; брати відповідальність за власне життя, життя своєї громади та суспільства; реалізовувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства; попереджувати та вирішувати конфлікти, поважаючи відмінні думки/позиції задля досягнення суспільно значущих цілей; здійснювати соціальну, громадську та громадянську активність, докладаючи певних зусиль та долаючи можливий опір середовища; аналізувати і порівнювати суспільно-політичні процеси у регіоні, державі та в світі; оцінювати інформацію з будь-яких джерел, бачити проблеми, ставити запитання; висувати гіпотези та оцінювати альтернативи; робити

свідомий вибір, приймати рішення та обґрунтовувати його); *оцінювальний* СКД (почуття приналежності до свого народу та Батьківщини, спільних історичних, політичних і культурних цінностей своєї держави; поваги до культурного різноманіття, різних поглядів, релігій, звичаїв, форм самовираження та самовиявлення людської особистості; особистої причетності до процесів у найближчому соціальному оточенні та державі; впевненості в своїй позиції, зокрема й щодо вибору цінностей і способу життя на основі критичного аналізу пропонованих зовні норм).

У процесі емпіричного дослідження використовувався ряд методів: анкетування, аналіз анкет та опитувальників; спостереження за старшокласниками під час їхньої участі у різноманітних заходах, експертна оцінка сформованості рис громадянськості у старшокласників педагогами. аналіз незалежних оцінок вчителів, бесіди із старшокласниками та вчителями.

Анкетування здійснювалось на основі розробленої нами анкети «Діагностика рівня сформованості рис громадянськості старшокласника». Анкета складається з 32 тверджень, спрямованих на дослідження сформованості рис громадянськості: патріотичності, активності, критичності та толерантності. Кожна з них відповідає цілому блоку тверджень, з якими респондент мав виявити міру своєї згоди, яка проградуєрована як п'ятибальна шкала («повністю згоден», «скоріше згоден», «важко відповісти», «скоріше не згоден», «зовсім не згоден»). Попри цьому максимальний бал ставився у відповідність цілковитій згоді з твердженням, в якому сформульовано ознаку. Згідно обраної нами методики математично не визначається відповідністю певного балу кожному рівню, тому ми визначились із наступними показниками рівня сформованості певної риси: *високий* рівень сформованості риси - від 4 до 5, *середній* рівень сформованості риси - від 3 до 4, *початковий* рівень сформованості риси - до 3.

Враховуючи вказані вище критерії сформованості рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону та їх показники, визначались наступні рівні: високий, середній, початковий.

До емпіричного дослідження було залучено 433 старшокласника загальноосвітніх навчальних закладів та 247 педагогів Запорізької, Донецької, Харківської, Київської та Хмельницької областей.

Результати дослідження. Сучасні тенденції освіти обумовлені необхідністю вирішення завдань щодо формування у громадян України таких суспільних цінностей, які б стали умовою для поєднання суб'єктів освітнього процесу та інституцій громадянського суспільства. Реалізація цього завдання потребує відповідальних громадян, які вільно орієнтуються у складній сучасній суспільно-економічній та політичній ситуації.

Отже, метою сучасної освіти є виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству (Про освіту, 2017).

Ми, у рамках нашого дослідження, визначаємо «громадянськість» як комплексну властивість, що характеризує суб'єкта у формі сукупності відповідних особистісних рис, набутих ним у результаті інтеріоризації предмета громадянської ідентичності в її значущих складниках, поєднаних в цілісний «образ громадянина» (Богомолова, 2016).

Якості громадянина постають у суспільній свідомості як образ, взірець, а рисами громадянськості індивіда вони можуть стати тільки після того, як відбудеться процес інтеріоризації. Необхідно також усвідомлювати, що він невідворотно зазнає певної динаміки в залежності від соціально-політичних трансформацій, а також дістає своєрідного забарвлення завдяки умовам найближчого соціального оточення суб'єкта, що, в контексті нашого дослідження, пов'язано з особливостями регіону, який розглядається як полікультурний.

За результатами проведеного анкетування ми констатували, що учні старшої школи мають достатньо системні знання про суспільство та правові основи його функціонування, громадянські права та обов'язки, але громадянська участь в громадському житті має ситуативний характер.

Із більшою впевненістю учні визначають свої знання історії, культурної спадщини та державних символів України, але обмежено спілкуються українською мовою.

Вони недостатньо впевнені у своїх знаннях культури та традицій представників різних національностей, які проживають у регіоні; вважають, що представники національних меншин мають право спілкуватися рідною мовою, але самі недостатньо розвивають власну національно-культурну ідентичність та мало має друзів – представників різних національностей.

Старшокласники недостатньо вміють аналізувати суспільно-політичні процеси у регіоні, державі, в світі. У них не сформовані цінності демократії, справедливості, рівності та верховенства права. Але при цьому вони більш упевнені у вмінні протистояти аморальним впливам окремих людей чи соціуму та толерантно ставляться до людей з іншою культурною ідентичністю.

Отже нами було визначено, що у старшокласників, в умовах полікультурного регіону, переважає середній рівень сформованості рис громадянськості (58% учнів), високий рівень має 35% учнів, а початковий - 6% учнів. Наведені дані свідчать про необхідність спрямування на цей процес цілеспрямованого педагогічного впливу.

Для з'ясування особистих ціннісних установок і ставлень ми використали метод прямих запитань за адаптованими нами опитувальниками соціологічних досліджень. За результатами опитування ми встановили, що *лише кожен другий старшокласник відчуває свою приналежність до держави* (в першу чергу, громадянином України вважає себе 51,27% старшокласників, громадянином Європи - 6,23%, громадянином світу - 18,70%, мешканцем району - 2,54%, мешканцем міста - 6,92%, мешканцем області - 1,38%, мешканцем регіону - 0,69%, представником свого етносу, нації - 5,08%).

Опитані зазначають, що бути громадянином України означає «жити на своїй Батьківщині, де рідний дім, рідня, рідна земля, природа» (52,19%), «мати українське громадянство, український паспорт» (45,95 %); 34,64% вважає, що це можливість «відчувати себе частиною єдиного українського народу, його культури і традицій»; 26, 55% - «можливість пишатися досягненнями своєї країни та її представників у різних сферах - економіці, науці, мистецтві, спорті».

Але мало хто із старшокласників пов'язує громадянськість із «можливістю відчувати турботу з боку влади, мати належні соціальні гарантії» (14,54 %), «мати можливість обирати Президента країни, Верховну Раду, місцеві ради, брати участь у референдумах» (13,85%).

Учні недостатньо впевнені що «українська влада захистить свого громадянина, якщо він потрапить у скрутну ситуацію за кордоном» (10,85%).

Певна кількість учнів висловились, що «*я хоч і громадянин України, але не хочу ним бути*» - (7,62 %).

Отже, ми констатували, що кожен другий старшокласник пов'язує громадянство із країною, майже половина опитаних - безпосередньо із наявністю документа про приналежність до держави. Старшокласники мало впевнені у спроможності владних інституцій захистити своїх громадян у скрутній ситуації. Значна частина з них не пов'язує громадянство із політичними правами, не відчуває свою причетність до процесів державотворення - виборів глави держави та депутатів всіх рівнів. Відверта відповідь частини старшокласників про небажання бути громадянином цієї країни може свідчити про певні наміри змінити громадянство у найближчому майбутньому.

Підтверджують такі висновки і відповіді старшокласників на питання як вони сприймають сучасну Україну: «як свою Батьківщину» - 47,11 %, «як свою державу» - 21,47%, «як територію для проживання» - 13,39%, «як країну для тимчасового перебування» - 8,77%, як чужу країну» - 1,38%.

Лише 7,85% старшокласників вважає, що держава дає можливість жити щасливо в Україні повною мірою; 33,94% - достатньою мірою, зовсім не відчуває цього 37,64% опитаних. Тобто кожен третій старшокласник не сподівається на щасливе майбутнє життя у своїй країні.

Більше половини учасників дослідження переконані у її позитивному розвитку України (56,94%), 25,92% старшокласників не поділяє впевненості, що Україна подолає існуючі проблеми і труднощі і стане заможною, процвітаючою державою, 10,42% учнів має сумнів у тому, що життя в Україні покращиться.

Вірять у свої власні перспективи гідного життя в Україні 51,38% старшокласників, не вірять – 13,42%; 28% ще не визначилися, їм важко відповісти на це запитання.

Отже, можна стверджувати, що більша частина школярів оптимістично сприймає власне життя та пов'язує його із Україною. Водночас, значна кількість учнів старшої школи не бачить свого майбутнього в рідній країні та має наміри шукати свою долю в за кордоном.

Про це свідчать результати відповідей на запитання «*Чи маєш ти намір виїхати на постійне проживання до іншої країни?*»: «так, я цього хочу» - 35,56%, «хочу отримати освіту за кордоном для того, щоб застосувати здобуті знання на користь розвитку України» - 20,78%, «погоджусь поїхати, якщо так вирішать батьки» - 18,93%, «ні, маю твердий намір жити в Україні» - 17,55%.

Отже, лише п'ята частина учнівської молоді мають намір жити в Україні, більше третини впевнені в тому, що хочуть її покинути, п'ята частина хоче навчатися за кордоном, щоб використати у подальшому знання в Україні.

Експерти-педагоги оцінювали своїх учнів у співбесідах та за відкритими запитаннями. Так, риси «ідеального» громадянина, які необхідно виховувати в учнів старшої школи, педагогами визначили таким чином: «любов та повага до України» (27 згадувань), «повага до історичного минулого» (21 згадування), «любов та повага до мови», «любов та повага до народу» (по 14 згадувань), «активність у громадському житті» (10 згадувань), «повага до традицій, культури» (6 згадувань), «відповідальність» (4 згадування), «готовність захищати Україну», «знання історії», «переживання за майбутнє країни», «повага до державних свят і символів», «повага до законів, Конституції (по 2 згадування), «відданість», «підтримка», «почуття гідності», «толерантність» (по 1 згадуванню).

Отже, педагоги недостатньо пов'язують громадянськість з таким поняттями як «власна гідність» та «толерантність», які є важливою складовою у формування рис громадянськості учнів старшої школи.

Аналізі планів виховної роботи класних керівників засвідчив, що правоосвітні та правовиховні заходи плануються, переважно, лише під час Всеукраїнського тижня права (у грудні), а заходи, спрямовані на формування толерантності, обмежуються проведенням акції «16 днів без насильства» та приурочуються до тижня толерантності (жовтень-листопад).

Для уточнення показників рівня сформованості рис громадянськості у старшокласників, педагогам було запропоновано оцінити за 5-ти бальною шкалою громадянські вміння учнів, результати якого ми визначили за середнім показником: «брати участь в діяльності органів класного і шкільного самоврядування, волонтерської діяльності» (3,68), «встановлювати контакти, взаємодіяти і співпрацювати зі шкільною адміністрацією, органами державної влади, місцевого самоврядування» (3,40), «ефективно спілкуватись, долати стереотипи, нетерпимість до людей інших національностей, розв'язувати конфлікти в школі та сім'ї» (3,36), «реалізовувати та послідовно обстоювати, захищати свої інтереси і права людини, громадянина» (3,34), «організовувати демократичне прийняття колективного рішення, враховуючи власні інтереси і потреби інших» (3,32), «орієнтуватись у проблемах сучасного суспільного життя в Україні, Європі й світі» (2,97).

Отже, педагоги оцінили на середньому рівні (від 3 до 4 балів) вміння старшокласників з ефективною комунікації та участі у демократичних процесах, які відбуваються в школі та громаді. Але показник (2,97) щодо орієнтації старшокласників у проблемах сучасного суспільного життя в Україні, Європі й світі, свідчить про те, що у виховній роботі майже не

приділяється увага цьому напрямку. В планах виховної роботи не передбачаються відповідні заходи або в деяких навчальних закладах такі заходи обмежуються святкуванням Днів Європи в Україні.

Загалом можемо констатувати, що існує суттєва різниця між тим, що педагоги знають про своїх учнів та тим, що відчують самі старшокласники.

Так, наприклад, педагоги вдвічі більше, ніж учні, вважають за необхідне формувати у школі активність у громадському житті та відчуття пошани до країни. В той же час суттєвою є різниця і в оцінці вже притаманних учням саме цих якостей громадянина.

Особливо привертає увагу те, що як учні, так і педагоги вважають що в школі має виховуватись толерантність (36,26% та 42,9% відповідно), але всього 9,01% учнів вважає для себе притаманною цю якість, у той же час педагоги визначають її у 31,1% своїх учнів.

Отже, результати експертної оцінки педагогів рівня сформованості рис громадянськості у старшокласників близькі до тих, що ми отримали завдяки авторській анкеті «*Діагностика рівня сформованості рис громадянськості старшокласника*».

Загальним результатом дослідження стало визначення трьох груп сформованості *рис громадянськості старшокласників* - високий, середній, початковий.

Високий рівень свідчить про наявність у старшокласників системних знань про суспільство та правові основи його функціонування, громадянські права та обов'язки. Учні цього рівня мають чітке й постійне усвідомлення своєї громадянської ідентичності, утверджують її в найближчому соціальному оточенні; мають стійкі переконання та ціннісні орієнтації; усвідомлюють відповідальність за власний вибір; ініціативні та готові відстоювати свої ціннісні переконання; здатні до самоорганізації та усвідомлених дій відповідно до стійкої громадянської позиції. До цієї групи віднесено 35% учнів.

Середній рівень відображається у таких ознаках: достатні знання про суспільство та правові основи його функціонування, про громадянські права та обов'язки. Учні не мають визначеної громадянської позиції, стійкості у власних переконаннях та ціннісних орієнтаціях, прихильності до патріотичних установок. Їхня громадянська участь в громадському житті має ситуативний характер. На цьому рівні знаходиться 58% учнів.

Початковий рівень відображає фрагментарні знання учнів про суспільство та правові основи його функціонування, громадянські права та обов'язки, свідчить про відсутність актуалізації контексту власної громадянськості. Учні не мають стійких власних переконань та ціннісних орієнтацій, байдуже ставляться до патріотичних та громадянських контекстів. Вони не виявляють бажання до набуття досвіду громадянської поведінки, пасивні у питаннях громадського життя. На початковому рівні за даними дослідження перебуває 6% старшокласників.

Обговорення. Проблема формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону представлена в науковій літературі. Бех (2015) зауважує, що саме у ранньому юнацькому віці відбувається інтенсивний розвиток саморозуміння, та

центральною особистісною рисою старшокласників стає соціальна відповідальність (с.681). Тому цілями педагогів мають бути: формування у старшокласника уявлення про себе не просто як про громадянина, що підтримує суспільний лад, а як про незалежну особистість, здатну взяти на себе моральну відповідальність за себе, за інших, за справу (с.682); заохочування поваги до особистості та прав інших людей; створення вільного простору для особистої ініціативи та самостійного прийняття рішень (с.683).

Ми переконалися у тому, що значна роль у формуванні рис громадянськості належить старшій школі, яка розширює знання учнів про процеси та явища суспільного життя, права людини, основи життя суспільства, сприяє формуванню громадянської позиції людини, її ціннісних орієнтацій. На цьому ступені освіти формується готовність захищати свої права, права інших людей, будувати індивідуальну й колективну діяльність, на чому наголошує Олексін (2006), акцентуючи увагу на формуванні рис громадянськості у старшокласників у навчанні вітчизняної історії (с.17).

Погоджуємось із твердженням Івашковського (2010) про те, що набуття базових громадянських рис на основі соціально прийнятих норм і правил стає важливим чинником успішної інтеграції старшокласників у соціум та формування їхньої громадянської позиції (с.104).

Старшокласники, як суб'єкти громадянського суспільства, вважає Ломакіна (2015), мають бути цілеспрямованими, активними, самостійними і відповідальними, здатними до самопізнання, самовизначення, саморозвитку та самореалізації в економічній, політичній, соціальній та духовній сферах життя (с.6).

Гарнійчук (2013) зазначає, що учні повинні мати систематизовані знання про гуманні форми поведінки в поліетнічному суспільстві та виявляти повагу до усіх етносів, що становлять український народ, націю (с.129).

У дослідженні Назаренко (2016) наголошується на тому, що зміст виховання повинен формуватися залежно від соціокультурного контексту певного середовища, а акцент має здійснюватися на формуванні толерантної поведінки на засадах громадянської відповідальності та соціального партнерства (с.74).

У процесі дослідження було виявлена потреба формування у старшокласників здатності усвідомлення своєї соціокультурної приналежності; оволодінні ними знань про культурну багатоманітність свого середовища; встановленні позитивних ціннісних установок до представників інших культур та вміння ефективно співпраці з ними. Схожі результати висвітлені в наукових дослідженнях Кендзьора (2017).

Учнівська молодь, вважає Вербицька (2010), загалом має низьку мотивацію до громадянської участі у суспільних процесах, недостатньо толерантно сприймає соціальні і культурні відмінності, що підтвердило і наше дослідження (с.15).

Особливістю громадянського виховання в сучасній Україні є підготовка молодого покоління до виконання громадянського обов'язку в умовах недостатньої сформованості демократичних традицій і практики громадянського суспільства. У такій ситуації

«важливого значення набуває якісне формування громадянської ідентичності, здатності й готовності молоді людини до усвідомленого вибору, активної участі у суспільних процесах, встановлення конструктивних відносин на засадах соціального партнерства» (с.3). Тому громадянське становлення учнівської молоді має розглядатися як результат взаємодії її внутрішнього потенціалу, який формується у сім'ї, навчальному закладі з виховним впливом зовнішнього середовища місцевої громади (с.19).

Висновки. Аналіз результатів дослідження засвідчив, що у процесі формування рис громадянськості у старшокласників в полікультурному середовищі провідне значення набуває регіональний компонент, в умовах якого і відбувається процес їх становлення як свідомих громадян.

Це зумовлює необхідність розроблення методичних рекомендацій для педагогів з метою організації систематичної, цілеспрямованої роботи з учнями старшої школи із використанням сучасних ефективних форм і методів виховання та налагодження належної співпраці з іншими учасниками освітнього процесу (батьками, громадськими організаціями, органами влади та самоврядування, іншими соціальними інституціями) щодо формування цінностей громадянського суспільства, верховенства права та демократії.

На підставі проведених досліджень можна зазначити, що громадянське виховання в освітніх закладах, враховуючи сучасні виклики та світові тенденції, має бути переглянуто за змістом з урахуванням компоненту полікультурності.

Необхідно посилити підготовку педагогічних працівників у напрямі виховання в учнів критичного мислення, поваги до людської гідності, усвідомлення існування полікультурності в Україні та шанування представників різних національностей та культурних традицій.

Оскільки в процесі формування української державності головним суб'єктом виступає свідомий громадянин (який зберігає свою соціально-культурну ідентичність, прагне до розуміння інших культур, вміє жити в мирі та злагоді з представниками різних національностей, рас, вірувань, готовий до активної творчої діяльності в динамічному світі), зміст освіти має бути спрямований на набуття учнями старшої школи досвіду громадянських дій і переживань, основних громадянських умінь, які забезпечують успішність реалізації інтересів особистості у політико-правовій, соціальній, економічній та культурній сферах суспільного життя, а також на формування емоційно-ціннісного компонента громадянської культури особистості.

Таким чином можна стверджувати, що особливості процесу формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону потребує подальших наукових досліджень та методичних розробок для впровадження у закладах освіти.

Список використаних джерел

Богомолова Н. (2016). Формування громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону: теоретико-методологічний аспект. *Збірник наукових праць: Педагогічні науки*, LXXIV (Т.2.), 16-21.

Бех І. (2015). Вибрані наукові праці. Виховання особистості (Т.1). Чернівці: Букрек.

Бех, І. & Чорна, К. (2014). Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Київ: ІПВ НАПН України.

Вербицька П. (2010). *Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах*. (Автореф. дис. д-ра пед. наук). Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, Київ.

Гарнійчук В. (2013). Сформованість патріотизму старших підлітків на етапі становлення української держави: компоненти, критерії та показники. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 17(1). Взято з <http://zbirnyk.ipv.org.ua/ua/arkhiv-vipuskiv/product/view/7/21>

Закон України «Про освіту». №2145-VIII. (2017).

Івашковський В. (2010). *Теоретико-методичні засади виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства: монографія*. Київ: ПАЛІВОДА А.В.

Каган М. (1974). *Человеческая деятельность (опыт системного анализа)*. Москва: Политиздат.

Кендзьор П. (2017). *Полікультурне виховання учнів у системі діяльності загальноосвітнього навчального закладу (теорія і методика)*. (Дис. докт. пед. наук). Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, Київ.

Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. (2015). Інформаційний збірник та коментарі Міністерства освіти і науки України. (№8). 87–95.

Ломакіна Г. (2015). *Виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільств*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, Київ.

Мілютіна О. (2011). Полікультурна освіта молоді шкільного віку: європейський підхід. *Порівняльно-педагогічні студії*, (3-4), 33-41.

Назаренко Г. (2016). *Теорія і практика виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів*. (Дис. докт. пед. наук). Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, Київ.

Олексін Ю. (2006). *Навчання вітчизняній історії як засіб формування рис громадянськості старшокласників*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України, Київ.

Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 - 2020 роки: указ Президента України (13 жовтня 2015). (№ 580/2015). Взято з <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>.

Рудь М. (2002). *Формування громадянських якостей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (в умовах полікультурного регіону)*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, Луганськ.

References

Bohomolova, N. (2016). Formuvannya hromadianskosti u starshoklasnykiv v umovakh polikulturnoho rehionu: teoretyko-metodolohichni aspekt [Formation of citizenship in senior pupils in a multicultural region: a theoretical and methodological aspect]. *Zbirnyk naukovykh prats: Pedagogichni nauky*, LXXIV (T.2.), 16-21.

Bekh I. (2015). *Vybrani naukovi pratsi. Vychovannia osobystosti: Vol. 1* [Selected scientific works. Education of personality]. Chernivtsi: Bukrek.

Bekh, I. & Chorna, K. (2014). *Prohrama ukrainskoho patriotychnoho vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi* [Program of Ukrainian patriotic education of children and youth]. Kyiv: IPV NAPN Ukrainy.

Verbytska, P. (2010). *Teoretyko-metodychni osnovy hromadianskoho vykhovannia uchnivskoi molodi u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh* [Theoretical and methodical foundations of civic education of pupils in general educational institutions] (Dissertation Abstract, Kyiv).

Harniichuk, V. (2013). Sformovanist patriotyizmu starshykh pidlitkiv na etapi stanovlennia ukrainskoi derzhavy: komponenty, kryterii ta pokaznyky [Formation of patriotism of older teenagers at the

stage of formation of the Ukrainian state: Components, criteria and indicators]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, 17(1). Retrieved from <http://zbirnyk.ipv.org.ua/ua/arkhiv-vipuskiv/product/view/7/21>

Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [Law of Ukraine “On Education”]. (2017).

Ivashkovskiy, V. (2010). *Teoretyko-metodychni zasady vykhovannia starshoklasnykiv yak subiektiv hromadianskoho suspilstva* [Theoretical and methodical principles of education of senior pupils as subjects of civil society]. Kyiv: PALYVODA A.V.

Kagan, M. (1974). *Chelovecheskaia deiatelnost (opyt sistemnogo analiza)* [Human activity (experience of system analysis)]. Moscow: Politizdat.

Kendzor, P. (2017). *Polikulture vykhovannia uchniv u systemi diialnosti zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu (teoriia i metodyka)* [Polycultural education of students in the system of activities of a comprehensive educational institution (theory and methodology)]. (Doctoral dissertation, Kyiv).

Kontseptsiiia natsionalno-patriotynohoho vykhovannia ditei ta molodi [The concept of national patriotic education of children and youth]. (2015). *Informatsiinyi Zbirnyk ta Komententari Ministerstva Osvity i Nauky Ukrainy*, 8, 87–95.

Lomakina, H. (2015). *Vykhovannia starshoklasnykiv yak subiektiv hromadianskoho suspilstva* [Education of senior pupils as subjects of civil society]. (Dissertation Abstract, Kyiv).

Miliutina, O. (2011). Polikulturena osvita molodi shkilnoho viku: yevropeyskyi pidkhid [Polycultural education of schoolchildren: European approach]. *Porivnialno-Pedahohichni Studii*, 3-4, 33-41.

Nazarenko, H. (2016). *Teoriia i praktyka vykhovannia kultury demokratyzmu uchniv starshykh klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv* [Theory and practice of educating the culture of democracy among high school students at secondary schools]. (Doctoral dissertation, Kyiv).

Oleksin, Yu. (2006). *Navchannia vitchyzniani istorii yak zasib formuvannia rys hromadianskosti starshoklasnykiv* [Teaching native history as a means of formation the features of senior citizens' civic education]. (Dissertation Abstract, Kyiv).

The President of Ukraine. (2015). *Pro Stratehiiu natsionalno-patriotynohoho vykhovannia ditei ta molodi na 2016-2020 roky* [Strategy of National Patriotic Education of Children and Youth for 2016-2020]. (Decree No 580/2015, October 13). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>.

Rud, M. (2002). *Formuvannia hromadianskykh yakosti starshoklasnykiv u navchalno-vykhovnomu protsesi zahalnoosvitnoi shkoly (v umovakh polikulturenoho rehionu)* [Formation of civic qualities of senior pupils in the educational process of a secondary school (in a multicultural region)]. (Dissertation Abstract, Luhansk).